

EKONOMSKA SOCIALIZACIJA PO ŠTIRIH LETIH

Vlasta Zabukovec in Marko Polič*

ABSTRACT

In 1988 and 1990 we did a research on economic socialization of Slovenian children, based on the international project started by David Leiser. Results were reported in the Journal of Economic Psychology in 1990. The level of knowledge of complex economic problems was relatively low and simplified, at least for the problems studied in the interview (i.e. prices, money). It was suggested that this occurred because the questionnaire was based on different socio-economic system, where other aspects (i.e. market), not relevant to the Slovenian (Yugoslavian at that time) economy then, were more emphasised. Also a number of answers were greatly influenced by the current socio-economic situation (i.e. great inflation). Economic and political changes that started in that period developed even further, and drastic changes of the whole political and economic system appeared after the multiparty elections at the end of 1990. In a few years, ideas like private property, privatization, shares, insurance etc. adopt quite different meaning. Therefore, we decide to repeat the earlier study, and find out the effects, these changes have in economic socialization. A comparable sample of children, from the first, fourth and seventh grade of a primary school were questioned with the very same questionnaire. In general, the results showed very similar picture in comparison with previous data, with differences mainly in degree and not in direction. Several differences could be explained either by current socio-economic changes or as idiosyncratic phenomena.

Povzetek

Leta 1988 in 1990 sta bili opravljeni dve študiji ekonomske socializacije pri slovenskih otrocih kot del mednarodnega projekta Davida Laiserja. Stopnja znanja kompleksnih ekonomskih problemov je bila relativno nizka in enostavna, predvsem pri določenih pojmi (npr. cene in denar). Verjetno se je to pojavilo zato, ker je bil vprašalnik ekonomske socializacije sestavljen tako, da je bil bližje drugačnemu socioekonomskemu sistemu, kot je bil takratni slovenski (oz. še jugoslovanski). Na odgovore otrok so v veliki meri vplivala takratna specifična dogajanja (npr. velika inflacija). Velik vpliv so imele tudi ekonomske in politične spremembe, ki so bile posledica večstrankarskih volitev leta 1990. Zato so v nekaj letih pojmi, kot so: privatna lastnina, privatizacija, delnice, zavarovanje, dobili čisto druge razsežnosti. Zato smo se odločili, da ponovimo študijo in ugotovimo, kako so te spremembe vplivale na ekonomsko socializacijo

otrok. Izbrali smo primerjalni vzorec učencev prvega, četrtega in sedmega razreda in aplicirali isti vprašalnik. Na splošno so rezultati pokazali zelo podobno sliko kot

* Oddelek za psihologijo, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2

predhodni. Razlike so se pojavile v stopnji razumevanja posameznih pojmov, ne pa v smeri. Razložili bi jih lahko s socialnoekonomskimi spremembami ali kot idiosinkratični fenomen.

Leta 1988 je Mednarodna organizacija za raziskovanje in ekonomsko psihologijo, ki so jo sestavljali psihologi, sociologi in ekonomisti, sprejela odločitev o spremljanju ekonomske socializacije v različnih deželah. Uporabljena je bila ista metoda in komparativen vzorec.

Vključenih je bilo 16 držav, 9 zahodnoevropskih, 2 vzhodnoevropske, 2 severnoafriški, ZDA, Japonska in Izrael. V tej študiji bodo predstavljeni samo slovenski rezultati s poudarkom na spremembah v ekonomski socializaciji v luči sprememb političnega sistema.

Razvoj ekonomske socializacije je kompleksen proces, tesno povezan z intelektualnim razvojem otrok na eni strani in z aktualno politično in ekonomsko situacijo na drugi strani. Ekonomska socializacija vključuje ekonomsko znanje, spretnosti, vedenje in stališča o ekonomskem svetu.

Strauss (1952) je želel ugotoviti kako se razvija razumevanje denarja pri otrocih. Našel je devet stopenj, ki jih morajo prehoditi otroci, da znajo upravljati z denarjem. Ko je Danzinger (1958) proučeval isti problem, je pri uporabi denarja našel štiri stopnje:

1. predkategorialno stopnjo, kjer otroci še nimajo gospodarskih kategorij mišljenja;
2. kategorialno stopnjo, kjer pojmi predstavljajo stvarnost kot izolirana dejanja, pojasnjena z moralnim in voluntarističnim imperativom;
3. na tretji stopnji je otrok zmožen oblikovanja pojmov o odnosih s pomočjo obstoja recipročnosti med prej izolirani dejanji, vendar so ti odnosi še nesistematično povezani;
4. na četrti stopnji se izolirani odnosi povežejo v sistem odnosov ter v širše razumevanje delovanja gospodarkega sistema kot celote.

Danzinger meni, da razvoj stopenj gospodarskega sistema ni zgolj posledica notranjega dozorevanja, temveč je odvisen tudi od izkušenj z denarjem.

Naslednje raziskave, ki so bile metodološko in konceptualno bolj jasno opredeljene, so proučevale tudi bolj določena vprašanja: vrednost, izmenjava, lastnina, prihodki, delo. Našli so kvalitativno različne tipe odgovorov in pomembno stopnjo povezanosti s starostjo otrok. Rezultati kažejo, da mlajši otroci razlagajo socialne pojave v naravnih in fizičnih kategorijah. Mlajši otroci kažejo izrazit realizem in ne razumejo konvencionalnosti in normativnosti povezano s socialnimi pojavi. Zato je postalo tudi jasno, da je Piagetova razvojna teorija ustrežna za razlago ekonomskih idej in odnosov.

Leiser (1983) je ugotovil, da mlajši otroci (od osem do devet let) interpretirajo ekonomske transakcije kot samostojne in neodvisne ter nepovezane z ekonomskim sistemom. Starejši

otroci integrirajo svoje ekonomsko znanje, se zavedajo različnih konfliktov in so jih pripravljene reševati. Otroci potrebujejo različne vire informacij, ki lahko vplivajo na logično strukturo procesa mišljenja.

Roland-Levy (1990) navaja, da imajo otroci bolj ali manj isto znanje o gospodarskih odnosih v isti starosti. Zelo podobni so si bili rezultati ameriških, egiptovskih in avstralskih otrok. Bančni sistem so enako obvladali škotski in nizozemski otroci. Toda v kulturah, kjer je denar "primitiven", otroci v razvoju ne bodo šli skozi te stopnje in to zato, ker je kolektivna reprezentacija na tem področju neizdelana, na pa zaradi slabosti svojega formalnega mišljenja.

Cilj naše raziskave je bila ekonomska socializacija otrok v času hitrih ekonomskih in političnih sprememb. Za izhodišče je Piagetova razvojna teorija. V skladu z avtorji (Leiser, 1983; Furnham, 1988) najdemo različne razvojne stopnje, vendar šele v srednji adolescenci se pojavi popolno razumevanje določenih ekonomskih principov. Ekonomski koncepti postajajo širši, bolj kompleksni in bolj abstraktni. Predšolski otroci so bolj usmerjeni v zaznavne značilnosti s pomočjo katerih napravijo enostavne zaključke. Starejši otroci upoštevajo pri svojih zaključkih več dejavnikov, kar pomeni, da je njihvo razmišljanje vedno bolj abstraktno. Starost je v bistvu le okvir, ki pa je v precejšnji meri odvisen od socialnega razvoja otrok. V visoko razvitih deželah, kjer so ekonomski odnosi zelo pomembni, imajo otroci več informacij o tem in zato je ekonomsko razumevanje bolj široko in kompleksno.

METODA

Uporabili smo Leiserjev vprašalnik ekonomske socializacije, ki vključuje ekonomsko razumevanje, zaključevanje in stališča.

Vzorec so sestavljale tri skupine šolskih otrok: osem, enajst in štirinajst let.

Tabela 1: Starostna struktura otrok

Skupina	1988	1990	1994
S 8 let	29	30	27
M 11 let	25	30	27
B 14 let	30	30	27

Primerjali bomo odgovore otrok leta 1988, 1990 in 1994.

REZULTATI IN DISKUSIJA

Na splošno lahko rečemo, da letošnji rezultati kažejo približno isto sliko kot predhodni, razlika je samo v stopnji razumevanja in zaključevanja, ne pa v smeri. Poglejmo si posamezne rezultate bolj podrobno.

Določanje cen v trgovini

Večina osemletnikov gre sama nakupovat, kar pomeni, da že imajo praktične izkušnje. Vendar jih kljub temu večina ne ve, kako so cene v trgovini določene. Starejši otroci pa so omenili več dejavnikov cen, ki vplivajo na višino cene: vrednost, vlado in ostale institucije. Če primerjamo s prejšnjimi poskusi, je v tej preizkušnji večina starejših otrok navajala vlado kot pomemben dejavnik pri določanju cen, medtem ko so prej navajali tudi proizvodne stroške in inflacijo, ki je bila v tistem obdobju zelo visoka. Seveda so bili ti dejavniki navedeni zelo neanalitično.

Otroci še vedno mislijo, da plače daje banka, delodajalec, ravno tako tajnica, poštar in starši. Zadnji odgovori so bili bolj pogosti pri mlajših otrocih. Prva skupina odgovorov (banka in delodajalec) se pri starejših otrocih pojavlja zato, ker povezujejo plačo s konkretno delovno situacijo, zato je delodajalec tisti, ki jo določa. Ker denar dobijo v banki, je ta odgovor zato tako pogost.

Višino plače določa kvaliteta in kvantiteta dela; manj je odvisna od izobrazbe in zmoglosti, delovnega mesta in vlade. Vloga vlade je bolj pogosto omenjena zdaj kot je bila v preteklosti, kar je verjetno rezultat aktualnih političnih in ekonomskih dogajanj. Štirinajstletniki so bolj pogosto omenjali več dejavnikov, ki vplivajo na plače: kvaliteta in kvantiteta dela, delodajalec, delovno mesto, izobrazba in sposobnosti. Preko njihovih zelo različnih in kompleksnih odgovorov lahko vidimo, da imajo bolj integriran pogled na ta

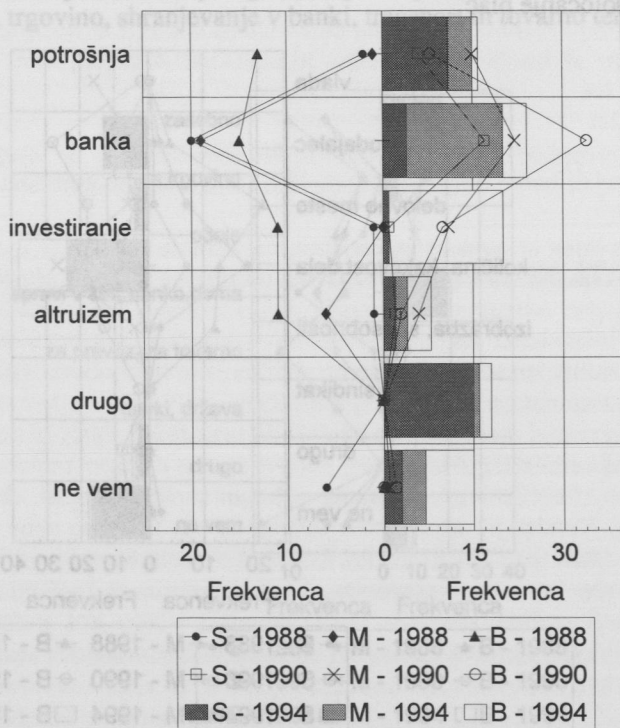
problem. Prav tako vedo, da so plače različne.

Poraba viška denarja

Shranjevanje v banki je bil pri otrocih zelo pogost odgovor. Večina otrok, razen najstarejše skupine, se ne zaveda vloge varčevanja v banki (obresti). Najstarejša skupina otrok poudarja investiranje kot eno izmed dobrih naložb viška denarja. Pri otrocih je bil zelo pogost altruizem, saj so navajali, da bi dali denar revnim ali nekaterim organizacijam (UNICEF). Mlajši otroci pa so navajali, da če bi imeli več denarja, ga bi porabili več. Vidi se, da so mlajši otroci na zelo konkretni ravni, medtem ko se starejši precej bolj zavedajo različne uporabe viška denarja (banka, investiranje).

Odgovori so zelo podobni odgovorom otrok v prejšnjih dveh raziskavah.

Slika: Poraba viška denarja

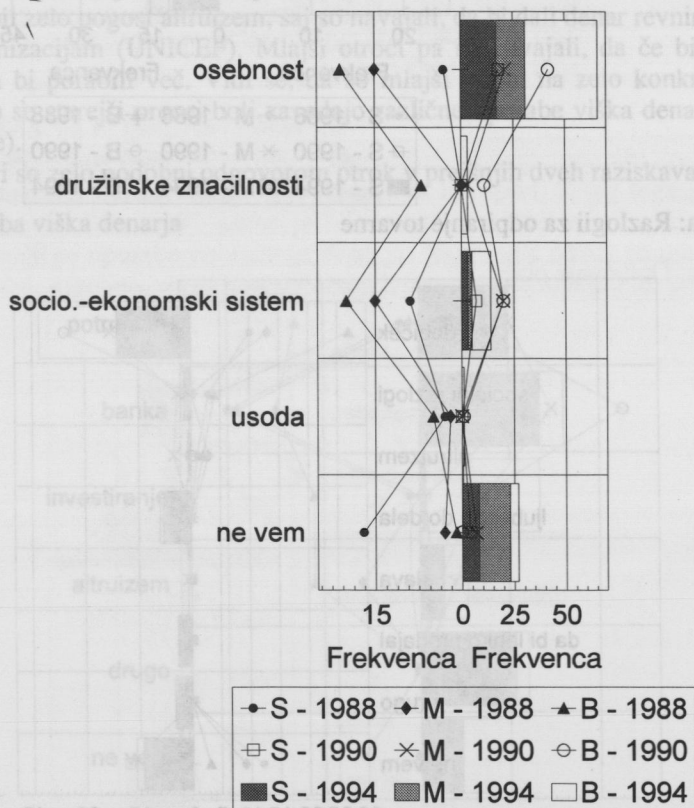

Večina otrok misli, da je mogoče odpreti tovarno s tem, da mlajši mislijo, da pri tem potrebujejo predvsem "ključ". Tudi to kaže na njihovo zelo konkretno raven razmišljanja. Starejši otroci pa so prepričani, da bolj potrebujejo denar, dovoljenje in prostor, opremo, delavce in materialno osnovo. Njihovo videnje te problematike je bolj kompleksno. Razlog za odpiranje tovarne je, po njihovem, predvsem dobiček in v manjši meri ljubezen do dela. Mlajši otroci pa niti ne vedo, zakaj bi nekdo želel odpreti tovarno.

Vzroki in posledice revščine/bogastva

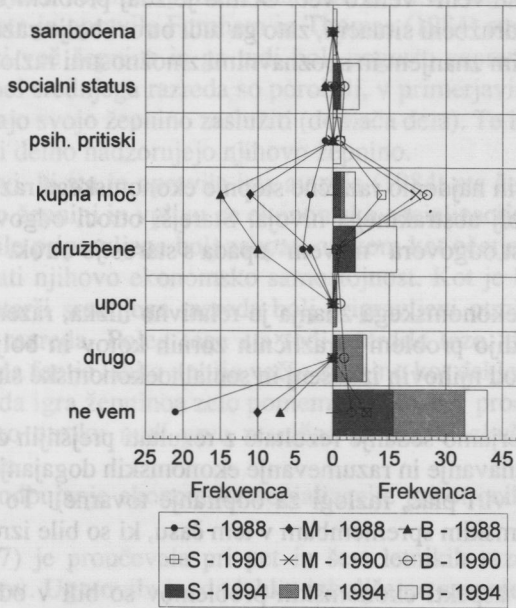
V dveh starejših skupinah so osebnostne značilnosti in socioekonomski sistem prevladovali pri navajanju vzrokov revščine in bogastva. Značilnosti družine in usoda niso bili tako pogosto omenjeni. Mlajši otroci se posledic siromaštva in bogastva ne zavedajo, starejši pa so navajali različne odgovore: družbene posledice, kupno moč, socialni status in psihične pritiske. Njihovi odgovori kažejo na širše razumevanje problematike.

Slika: Vzroki siromaštva/bogastva

V prvih dveh raziskavah so bili rezultati zelo podobni, s to razliko, da so prvič otroci (1988) poudarjali tudi vlogo družinskih dejavnikov in usode. Verjetno je takratni sistem dopuščal takšno razmišljanje za razliko od današnjega, kjer otroci poudarjajo predvsem vlogo posameznikovih lastnosti in sistema. Večji delež pa vsekakor pripisujejo posamezniku.

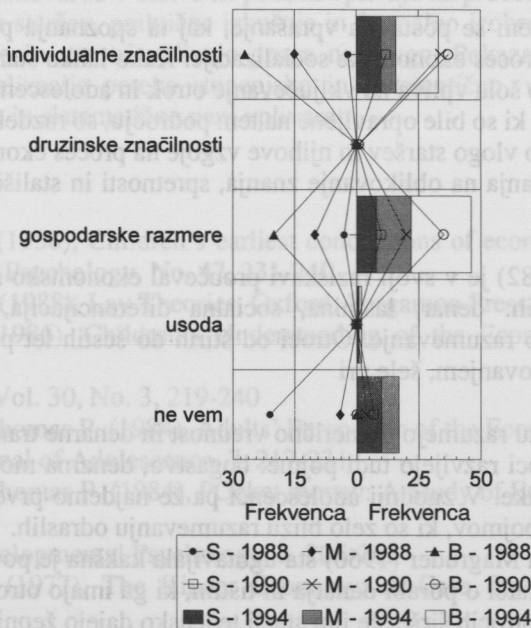
Slika: Posledice siromaštva/bogastva

Vzroki nezaposlenosti

Podoben vzorec odgovorov najdemo tudi pri tem problemu, ko otroci poudarjajo osebnostne lastnosti in gospodarske razmere kot vzroka za nezaposlenost. V obdobju sprememb bi lahko pričakovali, da bo več odgovorov povezanih z usodo ali kakšnimi drugimi dejavniki, vendar otroci odgovornost za nezaposlenost prenašajo na vsakega posameznika in aktualne družbene razmere.

Slika: Vzroki nezaposlenosti

V prvih dveh raziskavah so bili odgovori zelo podobni, z razliko, da je bilo odgovorov "ne vem" veliko več. Očitno je zdaj problem bolj jasen in bolj prepoznaven v naši družbeni situaciji, zato ga tudi otroci bolje zaznavajo in ga tudi potem v skladu s svojim znanjem in spoznavnimi zmožnostmi razložijo.

ZAKLJUČKI

1. Pri otrocih najdemo različne stopnje ekonomskega razumevanja, od konkretnega do bolj abstraktnega nivoja. Starejši otroci odgovarjajo bolj kompleksno. Pogostost odgovora "ne vem" upada s starostjo otrok.
2. Stopnja ekonomskega znanja je relativno nizka, razen pri starejših otrocih, ki lahko vidijo problem z različnih zornih kotov in bolj kompleksno. Znanje je odvisno od njihovih izkušenj in socialnoekonomske situacije.
3. Če primerjamo sedanje rezultate z rezultati prejšnjih dveh preizkušenj, vidimo da je zaznavanje in razumevanje ekonomskih dogajanj boljše (poraba denarja v trgovini, viri plač, razlogi za odpiranje tovarne). To lahko pripišemo socialnoekonomskim spremembam v tem času, ki so bile izredno hitre in intenzivne.
4. Nekateri aspekti ekonomskih problemov so bili v odgovorih otrok prevladujoči, drugi so bili popolnoma spregledani. To pomeni, da otroci ne vidijo ekonomske situacije kot kompleksnega dogajanja. Vendar znanje narašča z leti, postaja bolj diskriminativno, kar lahko vidimo skozi različnost odgovorov. Ker je to obdobje intenzivnih in hitrih sprememb, otroci težko najdejo stabilno referenčno točko pri razlagi ekonomskih pojavov, zato so relativno pogosti odgovori "ne vem".

EKONOMSKA SOCIALIZACIJA IN IZOBRAŽEVANJE

Ob vsem tem se postavlja vprašanje, kaj ta spoznanja pomenijo in kako lahko vplivajo na proces ekonomske socializacije. Kako lahko starši vplivajo na ta proces in kako lahko šola vpliva na vključevanje otrok in adolescentov v ekonomski svet?

Raziskave, ki so bile opravljene na tem področju, so razdeljene v dve veliki skupini: proučujejo vlogo staršev in njihove vzgoje na proces ekonomske socializacije ter vpliv poučevanja na oblikovanje znanja, spretnosti in stališč o ekonomskem dogajanju.

Stacey (1982) je v svoji raziskavi proučeval ekonomsko socializacijo na naslednjih področjih: denar, lastnina, socialna diferenciacija, neenakost in socialnoekonomsko razumevanje. Otroci od štirih do šestih let povezujejo razumevanje denarja s kupovanjem, šele pri

desetem letu razumejo numerično vrednost in denarne transakcije. V približno istem času otroci razvijejo tudi pojme: bogastvo, denarna moč, prihodek, lastnina in razredne razlike. V zgodnji adolescenci pa že najdemo prve zametke razumevanja ekonomskih pojmov, ki so zelo blizu razumevanju odraslih.

Marshall in Magruder (1960) sta ugotavljala kakšna je povezanost med znanjem, ki ga imajo starši o porabi denarja in tistim, ki ga imajo otroci. Ugotovila sta, da je to znanje pri otrocih širše, če jim starši tedensko dajejo žepnino in če denar varčuje-

jo. Ugotovila sta tudi povezanost med znanjem o porabi denarja in različnimi izkušnjami z denarjem: žepnina, poraba, zaslužek in varčevanje.

V raziskavi, ki sta jo opravila Furnham in Thomas (1984) sta ugotovila, da dobivajo starejši otroci več žepnine in ga tudi bolj pogosto zapravijo v trgovinah kot mlajši otroci. Otroci srednjega razreda so poročali, v primerjavi z otroci delavskega razreda, da si morajo svojo žepnino zaslužiti (domača dela). Te isti otroci so tudi dovolili, da jim starši delno nadzorujejo njihovo žepnino.

V drugi raziskavi, ki sta jo opravila ista avtorja (1984) sta želela ugotoviti, kako starši razmišljajo o žepnini in vplivu na ekonomsko socializacijo otrok. Pokazalo se je, da so matere bile pripravljene bolj zaupati otokom kot očetje in jim dati žepnino ter s tem spodbujati njihovo ekonomsko samostojnost. Kot je bilo pričakovati, sta ugotovila, da so starši srednjega razreda bolj pripravljene otroku dati žepnino kot starši delavskega razreda. Poleg tega sta tudi potrdila tezo, da starši delavskega razreda smatrajo, da fantje lahko dobijo večjo žepnino kot dekleta.

Pokazalo se je, da igra žepnina zelo pomembno vlogo v procesu ekonomske socializacije, saj tako otroku nudi prvo resnično in pravo izkušnjo v razumevanju ekonomskega sveta.

Možnosti za spodbujanje ekonomske socializacije pri otrocih pa lahko najdemo tudi v šoli.

Kourilsky (1977) je proučevala pri pet in šest letnikih razumevanje nekaterih ekonomskih pojmov. Ugotovila je, da lahko izboljšamo razumevanje teh pojmov s posebnimi programi, ki se lahko pričenejo že pri petem letu. S pomočjo teh programov otroci osvojijo določene

pojme, ki jih glede na svojo razvojno stopnjo ne bi mogli. Poudarila je tudi, da je vloga staršev in njihovega spodbujanja v tej smeri zelo pomembna.

Zato so tudi drugi raziskovalci poudarili, da je potrebno s takim izobraževanjem pričeti že zelo zgodaj, v vrtcu. Tako se postopoma oblikujejo pojmi, ki postajajo vedno kompleksnejši. Učitelji tako spoznanjo načine, kako čim bolj učinkovito otroke naučiti čim več in vpeljati v ekonomski svet.

Torej, če povzameva, so v bistvu tri poti, ki vplivajo na proces ekonomske socializacije: spodbuda staršev, praktične izkušnje in formalno izobraževanje. Vse tri so enako pomembne in vse tri vplivajo druga na drugo. Pokazalo se je, da razvoj ekonomske socializacije poteka stopenjsko in sistematično, vendar pa lahko ta razvoj pospešimo in sistematično nanj vplivamo.

VIRI

Danzinger K. (1958), Children's earliest conceptions of economic relationships, *Journal of Social Psychology*, No. 47, 231-240

Furnham A.F. (1988), *Lay Theories*, Oxford: Pergamon Press

Furnham A. (1986), Children's Understanding of the Economic World, *Australian Journal of Education*, Vol. 30, No. 3, 219-240

Furnham A., Thomas P. (1984), Adults' Perception of the Economic Socialization of Children, *Journal of Adolescence*, 7, 217-231

Furnham A., Thomas P. (1984), Pocket money: A Study of Economic Education, *British*

Journal of Developmental Psychology, 2, 205-212

Kourilsky M. (1977), The Kinder Economy: A Case Study of Kindergarten Pupils'

Acquisition of Economic Concepts. *Elementary School Journal*, 77, 182-191

Leiser D., (1983), Children's Conceptions of Economic - the Constitution of a Cognitive Domain, *Journal of Economic Psychology*, No. 4, 297-317

Polič M., Zabukovec V. (1991), Gospodarska socializacija otrok, *Antropos*, 1-3, 298-313

Roland-Levy C. (1990), Economic Socialization: Basis for International Comparisons, *Journal of Economic Psychology*, Vol.11, No. 3 469-482

Stacey B. (1982), Economic Socialization in the Preadults Years. *British Journal of Social Psychology*, 21, 159-173

Zabukovec V., Polič M. (1990), Yugoslavian Children in a Situation of Rapid Economic Changes, *Journal of Economic Psychology*, Vol.11, No.3, 529-543

Danzinger K (1988), Children's earliest conceptions of economic relationships, *Journal of Social Psychology*, No. 128, 221-240

Furnham A (1982), The Economic Outlook: Research on the Economic World-View of Children, *Child Development*, 53, 100-108

Furnham A (1989), Children's Understanding of the Economic World, *Australian Journal of Education*, Vol. 30, No. 3, 219-240

Furnham A, Thomas B (1981), Adults' Perception of the Economic Socialization of Children, *Journal of Economic Psychology*, 2, 117-131

Furnham A, Thomas B (1982), *Parents' Views of Economic Education*, *British Journal of Educational Psychology*, 52, 309-315

Marshall J (1973), The Children's Economic World, *Journal of Child Psychology and Psychiatry*, 14, 209-215